

Moldvay Tamás

***Ratio* és ritmus:**

Előtanulmányok Descartes *Regulae*jának szintaktikai vizsgálatához

doktori disszertáció tézisei

A disszertációnak két fő célkitűzése van, melyek rendre a ritmus és a *ratio* fogalmával kapcsolatosak. Az első az, hogy felvázoljon egy kutatási irányt, mely a ritmus fogalmát filozófiai kérdésfelvetésbe ágyazza. A második pedig az, hogy Descartes *Szabályok az értelem vezetésére* (1628) című írásában (a következőkben: *Szabályok*) feltárja azon technikák és gesztusok együttesét, melyek fontosnak bizonyulhatnak a fenti kérdés számára. Ez az együttes egyszerre hív bennünket tapasztalataink és képességeink közegébe, valamint az erről szóló beszéd közegébe: ez az együttes kapja a disszertációban a szintaxis nevet. A disszertáció első része, a *Bevezető vizsgálódások*, átfogóan foglalkozik a ritmus fogalmával. A disszertáció második része pedig a *ratio* szerepkörének filológiai próbája a *Szabályokban*.

A *Bevezető vizsgálódások* gondolatmenete a következő. Descartes a *Szabályokban* szakít a szillogisztikus gondolkodással. E szakítás következményeként a gondolkodás faktorává válik saját időbelisége. A gondolkodás belép az időbe, immáron gondot kell fordítania saját időbeliségére. J-M. Beysade interpretációja ezt az eseményt a ritmus fogalmával konkretizálja: a gondolkodás időbelisége, mint fogalmaz, a trocheus ritmusán keresztül szerveződik meg. Mivel Beysade határozottan többnek tartja a ritmust pusztán metaforánál, e ponton bejelentjük habozásunkat a beysade-i interpretáció stílusát illetően. Hiszen egyrészt a ritmus nem karteziánus filozófia, így mielőtt a segítségével leírhatnánk két karteziánus filozófia – ti. a gondolkodás és az idő – kapcsolatát, tudnunk kell, hogy milyen jogosítványaink vannak erre. Másrészt pedig magáról a ritmus fogalmáról sem tudunk eleget ahhoz, hogy a benne rejlő „feljogosító” potenciálról ítéletet mondhassunk, és e potenciált a karteziánus filozófia számára kiaknázhassuk. Ezért mind a ritmuson belül, mind a karteziánus filozófián belül tájékozódni kell.

Így fogunk bele a ritmus-fogalom recepciójának áttekintésébe, bevezetésünk második fejezetében. E. Benveniste óta, aki egy 1951-ben megjelent cikkében amellel érvel, hogy az ógörög *rhythmosz*-fogalomnak eredetileg semmi köze a folyáshoz, hullámzáshoz, hanem formát, alakot, alkatot jelent, a ritmusról való gondolkodás elválaszthatatlan a folyás-állás, dinamikus-statikussal stb. oppozíciókra való reflexiótól. Megállapítjuk, hogy a ritmus-fogalom legfőbb értéke az, hogy kérdéseket vet fel magukra ezekre az oppozíciókra nézve. A ritmusból

kiinduló kérdések így nem pusztán nyelvészeti vagy filológiai kérdések, hanem filozófiaiak, a filozófiának abban a speciális értelmében, hogy a ritmus jelentésének kérdését függőben hagyva *szintaxisok*at aktiválunk. Nem azt kérdezzük, hogy „mit jelent a ritmus?” hanem a „hogyan jelent?” kérdése mentén azokat a nyelvi-tapasztalati-képességi artikulációkat vizsgáljuk, amelyek révén a ritmus erre vagy arra a jelentésre tesz szert. E nyelvi-tapasztalati-képességi artikulációkat nevezzük röviden szintaxisnak, és az ilyen vizsgálódást szintaktikai vizsgálódásnak. A szintaktikai vizsgálódás lényegében egy átfogó, a nyelvre, tapasztalatra, képességekre átfogóan vonatkozó stilsztika.

A harmadik fejezet a ritmus és idő alternatív megalapozásairól szól. E fejezet két részre oszlik. Az első részben Platónról Arisztószig áttekintjük a ritmus-szintaxis változásait. Megállapítjuk, hogy ritmus és idő Arisztósz jóvoltából kerül szintaktikailag összefüggésbe egymással, aminek hatása a középkortól a napjainkig folyamatosan tetten érhető. A második részben fenomenológiai kitekintést adunk. Megállapítjuk, hogy ritmus és gondolkodás a poszthusserliánus fenomenológia jóvoltából tematikusan – immár filozófiai témaként – kerül összefüggésbe egymással. A karteziánus gondolkodás, J.-M. Beysade Descartes-interpretációjának jóvoltából, mind az előbbi szintaktikai összefüggéssel, mind az utóbbi tematikus összefüggéssel kapcsolatba kerül, ám anélkül, hogy ez a kapcsolat szintaktikailag konkretizálódna.

Ezzel térünk vissza a negyedik fejezetben Descartes-hoz. A következő stratégiával kíséreljük meg ezt a szintaktikai konkretizálást: ha a kérdésünk Descartes-nál eleve a módra irányult, arra a módra, ahogyan a gondolkodás gondot fordít saját időbeliségére, úgy ehhez az irányhoz ragaszkodva a gondolkodást a maga hogyanjában kell vizsgálnunk. Innen tárulhat fel az, hogy hogyan jelenthet bármit is a ritmus a gondolkodás számára. De hol találkozunk a hogyan, azaz a stílus szempontjával a *Szabályok* szövegében? Az észhasználat környezetében. Hiszen Descartes e használat mikéntjét írja le a szabályaiban: végső soron a *ratio* nem más, mint *ingenium*unk meghatározott stílusú mozgósítása, racionális stílusban való kifejtése. Amennyiben a hogyan a használat kapcsán, a használat pedig a *ratio* kapcsán vetődik fel Descartes-nál, annyiban a *ratio*t olyan filozofémának tekinthetjük, amely belépési pontul szolgál a szintaktikai vizsgálódásokhoz.

Persze e stratégia felvázolásakor még nem tudjuk, hogy hogyan néz ki pontosan az *usus rationis* környezete a szövegben, így azt sem, hogy milyen érvényességgel és jogosítványokkal bír a hogyan szempontja. Ezért szükséges, hogy elvégezzük a *ratio* szerepkörének filológiai próbáját a *Szabályok*ban.

A disszertáció második részének témája tehát a *ratio* filológiai körülhatárolása a *Szabályok*ban. Célunk az, hogy filológiai próbával teszteljük, alkalmas-e, és ha igen, milyen feltételekkel alkalmas a *ratio* arra, hogy a stílus szempontját nyissuk meg vele. Reményeink szerint a *ratio* szinonimáitól való elhatárolásával (vagyis az *ingenium*, *mens*, *intellectus*, stb. fogalmaitól való elhatárolásával) ki fog alakulni egy filológiailag konkrét mozgástér, mely konkretizálja és behatárolja annak az állításunknak az értelmét, hogy „a *ratio* stílus”, valamint azokat a jelentésbeli különbségeket is, amelyek a *ratio*val szinonim fogalmak körében megállapíthatók. A körülhatárolás filológiai, hiszen szavak és kifejezések szövegszerű előfordulásából kiindulva teszünk megjegyzéseket. Az eredmény egy filológiai mozgástér, az a mozgástér, amelyben a *ratio* szabadabbá válik arra, hogy stílusként értelmezzük. Ez a mozgástér a szinonimák mozgásterétől eltérő jellegű, immár csak a *ratio*ra jellemző mozgástér lesz. Mivel a filológiai vizsgálódásokat kizárólag a szintaktikai vizsgálódások érdekében végezzük, ezért olykor reflektálunk azokra a pontokra, ahol a filológiai vagy más interpretációs stratégiáktól el kell határolnunk a szintaktikai vizsgálódás stratégiáját.

Az első fejezetben megállapítjuk, hogy a *Szabályok* az *ingenium* vezetésére vállalkozik. Az *ingenium* fogalmával olyan szellemi karakterológiával van dolgunk, amely természetes faktumként ismeri el a diverzifikációt a tehetség kibontakozásában és kiaknázásában. E természetes diverzifikációval szemben Descartes az *ingeniumot* olyan szabályozásnak szándékozik alávetni, amelynek a *conditio humana* karakterisztikuma lényegi hivatkozási alapja lesz: Descartes adottságainktól nem eltekinteni, hanem hozzájuk visszatérni igyekszik. Mivel Descartes elismeri, hogy az *ingenium* különböző technikákkal (arsokkal) regularizálható, ezért nemcsak a *conditio humana* általa adott karakterizációja alapján, hanem e különböző technikákkal való „versengés” alapján is joggal beszélhetünk arról, hogy a *Szabályok* az *ingenium* karakterisztikus alkalmazásba vételének programjával áll elő. A *Szabályok* az *ingeniumot* egyszóval egy meghatározott stílus perspektívájába helyezi. Mivel Descartes a *ratióra* hivatkozva különbözteti meg ezt a stílust a szillogisztikus stílustól, ezért neveztük ezt a *Bevezető vizsgálódásaink* végén az *ingenium* racionális stílusú kiaknázásának. Ugyanakkor tapasztalni fogjuk, hogy a *Szabályok* lexikájában a „racionális” jelző a „tisztá”, „nem testi” státuszt jelzi, vagyis nem várhatjuk el, hogy a „racionális” jelző szövegszerű felbukkanásaiból nyerjünk útmutatást a gondolkodás stílusára nézve. A „racionális” jelzővel Descartes nem szándékozik a stílus szempontját megnyitni: ezt nekünk kell megtenni, Descartes stílusának elemzésével.

A második fejezetben megpróbáljuk összevetni az *ingeniumot* a *ratio*val. Az *ingenium* két alapvető jegye, hogy 1) képesség, fakultás; 2) alany, de nem kizárólag megismerő alany, hanem a legtágabb értelemben az a valaki, akit vezetnek. Vagyis az *ingenium* a vezetés szubjektuma, vezetett képesség. A *ratióra* nézve ebből két kérdés adódik: 1) Vajon a *ratio* képesség-e, fakultás-e? 2) Vajon a *ratio* szubjektum-e?

A harmadik fejezetben konstatáljuk, hogy e két kérdéssel problémába ütközünk, mivel ott, ahol a *Szabályokban* Descartes felsorolja képességeinket és néven nevezi az alanyt, a megismerő alanyt, a *ratióra* nem hivatkozik. A *ratio* nem tematizálódik sem képességgként, sem alanyként. A problémát úgy oldjuk fel, hogy tematikus magyarázat helyett konstatáljuk magát a választékosságot: Descartes szóhasználata e szabályban eloldja a *ratiót* mind az alany-, mind a fakultás-pozícióktól. A *ratio* lokális (vagyis a szöveghelyen kimutatható) árnyalata, hogy se nem alany, se nem fakultás.

Filológiai vizsgálódásunk a továbbiakban már kizárólag a *rationak* a *Szabályok* szövegében kimutatható árnyalataira koncentrál. A negyedik fejezet az *Intuitus – lux rationis*, *Prima rationis humanae rudimenta*, *Humana conditio – humana ratio*, *Usus rationis*, *Vis cognoscens – ministerium rationis – rationis industria* szöveghelyek és szövegfordulatok révén próbálja a *ratio* árnyalatait megragadni. Azt tapasztaljuk, hogy ezek az árnyalatok a *ratiót* bizonyos szerepkörökbe juttatják, míg más szerepkörökből kizárják. A vizsgálódás során immár nem pusztán lokális, hanem a *Szabályok* teljes szövegére érvényes globális árnyalatként igazolódik az, hogy a *ratio* ki van zárva az alanyi és a fakultási szerepkörökből. A *ratio* lokális árnyalatának bizonyul a fény és az átlátszóság. Globális árnyalatának a részesedés: míg fakultásait a megismerő alany birtokolja és közvetlenül (módszer segítségével) aktiválja, addig a *ratióban* részesedik, anélkül hogy birtokolná és direkt módon aktiválná. A *ratio* se nem birtokolható, se nem aktiválható direkt módon. Vagy megmarad valamiféle közegeként bennünket körbevevő természetnek, amely olykor-olykor gyümölcsöket terem. Vagy pedig a *ratio*hoz való spontán viszonyunkat átalakítjuk használatá, ami – mivel nem egy fakultás direkt aktiválásáról van szó – szükségképpen fölveti a használat módjának kérdését. A *ratio* további globális árnyalataként így bukkan elő a műveleti tér, az egyetemes eszköz, a problémamegoldó technika, szimbolikus ábrázolás és írás. Ezekre itt épp csak utalhatunk.

Tanulságok és tézisek:

- A *ratio* nem egyetlen domináns árnyalatként, hanem árnyalatok sokaságában van jelen a *Szabályokban*. A *ratio* fogalmát Descartes árnyalatainak játékában használja fel a maga céljaira, nem pedig egy definíció által felvezetett és egységesített motívumként.
- A *ratio* nem valami vagy valaki. Nem *res*, *entitas*, *aliquid*, nem *substantia* vagy *subjectum*, *ego*. A *ratio* számára nem tudunk efféle jól beazonosítható kategóriát kijelölni. És ugyancsak nem tudunk számára e hagyományos filozófiai kategóriákhoz képest egyetlen jól beazonosítható pozíciót kijelölni. A *rationak* nem pozíciója van, hanem pozíciói vannak e kategóriákhoz képest.
- Ezzel összhangban állítjuk, hogy a *ratio* személytelen, alanytalan megnyilvánulás, mely semmiféle egológia lehetőségét vagy követelményét nem vetíti előre. Ezen a ponton ellentmondunk J-L. Marion tézisének, mely szerint a *Szabályok* tudományfelfogása – noha anélkül hogy azt fel- és elismerné – az *egon* alapszik. A *ratio* általunk kimutatott árnyalatai nem arról árulkodnak, hogy a tudás súlypontja áttevődne az *egoba*. A tudás súlypontja az *ego* és az objektum közé esik, pontosan oda, ahol a *ratio* helyezkedik el, melynek világítása nélkül az *ego* éppúgy képtelen intuícióra, azaz tudásra, mint amennyire az objektum képtelen világos lenni az *ego* számára, azaz intuícióval megragadható lenni. A *Szabályok* alapelve, amire módszere és problémafejtő instrumentuma támaszkodik nem az *ego*, hanem a *ratio*, melyet *egoként* tematizálni lehetséges ugyan, de csak azon az áron, ha közömbössé válunk a stílussal szemben, a *Szabályok* stílusával szemben és a benne felvázolt észhasználat stílusával szemben.
- Ugyancsak ezzel összhangban állítjuk, hogy a klasszikus arisztotelészi kategóriaelmélettől eltérően, illetve azon túlmutatva, a *ratio* a *Szabályokban* új kategóriákat mozgósít: a rend, a mérték és a hogyan kategóriáját. A rend és a mérték Descartes-nál olyan kategóriát képez, amely vagy általánosabb a mennyiség kategóriájánál, vagy pedig a mennyiség helyére lépő új kategória. Ami a „hogyan”-t illeti: az észhasználatra való felhívás elválaszthatatlan a használat hogyanjának, módjának tisztázásától. Ebből következően Descartes-nál nem lehetséges jellegtelen, stílárisan neutrális észhasználat: *usus* és *quomodo* a *ratio* vonatkozásában a legszorosabban együtt jár. A *ratio*hoz nem a valami vagy valaki kategóriáin, hanem a hogyan, a *quomodo?* kérdésén keresztül jutunk el. Végző soron a *quomodo?* kérdése, bárhol is vetődik fel a *Szabályokban*, a *ratio*hoz fog eljuttatni bennünket.
- Elmondhatjuk tehát, hogy a *ratio* pozíciója a *Szabályokban* nem a tárgyra irányuló megismerő alany pozíciója, de nem is az alanyban rejlő fakultás pozíciója. A *ratio* helyett az a *rendező praxis*, amelyen keresztül a megismerő alanyak egyáltalán lehetősége nyílik haladni egy problémában, s tágabb értelemben a világban, amelyről koncepciókat alkotva gondolkodik. Ezzel persze azt is mondjuk, hogy a *ratio* nem egy előre elrendezett út, amin csupán végig kellene haladnia az alanynak – ez a módszer, és nem a *ratio* értelme. A *ratio* nem út, hanem a saját útját barkácsoló, és pedig mindig egy koncepció keretében barkácsoló közlekedés. A *ratio* csak a *ratiocinatio*ban áll rendelkezésünkre, s csak addig, amíg praxisunk meghatározott stílusbeli ismérveknek tesz eleget.
- A filológiai vizsgálódásoknak megvolt a maga módszertani tanulsága is. Láttuk, a szintaxisok vizsgálatát nem korlátozhatjuk annak vizsgálatára, ami csak és kizárólag tematikus és filozófiai szándékot fejez ki, de egy olyan vizsgálódásra sem, ami a filozófiai szóhasználatot a történetiségben vagy az etimológiában oldja fel. A szintaxisok közege a stílus és a választékosság. Amit, tegyük hozzá ugyanakkor, nem kell mereven szembeállítanunk a tematikai és etimológiai szempontokkal. A szintaxisok vizsgálata ily módon nem követel magának egy egyszer s mindenkorra behatárolt „szintaktikai szintet” (teszem azt a tematika és az etimológia szintje között): a szintaxisokkal nem akarunk egy meghatározott nyelvi szintet kijelölni, inkább azt kívánjuk feltárni, hogy milyen közlekedési lehetőségek nyílnak tetszőleges szintek között. A közlekedés kérdése filológiai

vizsgálódásunk szerint árnyalatok közti kapcsolatok kérdéseként vetődik fel. Mivel az árnyalatok megragadását nem kötöttük ahhoz az előfeltételhez, hogy a megragadottnak globálisnak kell lennie, ezért a helyben megragadott (azaz lokális) árnyalatok nyilvánvalóan nyitva hagyják az árnyalatok közti kapcsolatok kérdését. E kapcsolatok a legritkább esetben „adottságok”. Inkább olyan lehetőségek, melyek az általunk vizsgált megnyilatkozások módozatainak és stílusának függvényében nyílnak meg vagy zárulnak be. A pozíciók az esetek többségében nem statikus, globális érvényű referencia pontok, hanem játékban vannak. A pozíciók játékban vannak – és ekként is kell gondolkodnunk róluk.